

Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi
Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization
timad

Cilt / Volume: 17 - Sayı / Issue: 33 - Yıl / Year: 2022
řubat/February

ISSN: 1306-4223

**Osmanlı Dönemi Klasik şerh Metinlerine Sözlük Bilimi Penceresinden
Bakmak**

In Terms of Lexicology to Approach Classical Commentary in Ottoman Era

Ersin DURMUş

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Türk İslam
Edebiyatı

Assist. Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler University Faculty of Islamic Sciences, Turkish Islamic
Literature

ersin.durmus@asbu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-8532-2580

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received: 18.02.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 09.09.2021

Cilt / Volume: 17, Sayı / Issue: 33, Sayfa / Pages: 147-157

Atıf / Cite as: Durmuş, E. (2022). Osmanlı Dönemi Klasik şerh Metinlerine Sözlük Bilimi
Penceresinden Bakmak [*In Terms of Lexicology to Approach Classical Commentary in Ottoman
Era*], Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi-*Journal of the Academic
Studies of Turkish-Islamic Civilization*, 17/33: 147-157.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./ This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Osmanlı Dönemi Klasik Şerh Metinlerine Sözlük Bilimi Penceresinden Bakmak

Öz

Türk edebiyatı içerisinde şerh geleneğinin ve Osmanlı dönemine ait Türkçe şerh metinlerinin önemli bir yeri vardır. Farklı bilim dalları ile ilgili konularda ve farklı amaçlarla kaleme alınan bu metinlerin önemli bir kısmını da dil ve edebiyat yaklaşımıyla hazırlanan klasik şerhler oluşturmaktadır. Bu şerh metinleri, kısmen sözlük olmakla birlikte kelimelerin oluşumunu, tarihi seyrini, değişime uğrayan ya da unutulmuş anlamlarını ve anlam inceliklerini tespit etme açısından birinci dereceden kaynak niteliği taşımaktadır. Bu noktadan hareketle söz konusu şerh metinlerinin, sözlükçülük çalışmalarına katkı sağlayabilecek eserler olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle ortak İslam kültür ve medeniyet havzasına mensup klasik eserlerin şerhleri, bu havzaya ait kelime hazinesini ortaya koyarak milletler arası kültür aktarımı rolü üstlenmektedir. Bu çalışmada, öncelikle Osmanlı dönemine ait, dil ve edebiyat merkezli kaleme alınmış Türkçe şerh metinleri ile ilgili kısaca bilgi verilmiştir. Ardından şerhlere sözlük bilimi penceresinden bakılarak, günümüz sözlük çalışmalarında ve Osmanlı dönemi Türk şiiri kelime kadrosuna ait kelimelerin yeniden anlamlandırılmasında bu metinlerden daha fazla istifade edilmesinin gerekliliği, Arapça ve Farsça kaynaklı iki şerh metni üzerinden örneklendirilerek gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Dili, Sözlük Bilimi, Şerh, Osmanlı Dönemi.

In Terms of Lexicology to Approach Classical Commentary in Ottoman Era

Abstract

In the Turkish literature, the explanation of custom and Turkish commentary texts of the Ottoman era have a significant place. An important part of these texts written in different disciplines and for different purposes are the classical commentaries prepared by the language and literature approach. Although the texts of this annotation are partial dictionary, they are the immediate source in terms of determining the formation of words, their historical course, the meanings that have been changed or forgotten, and the subtleties of meaning. From this point of view, it is possible to say that the annotated texts are works that can contribute to the studies of lexicography. Particularly, the commentary of the classical works belonging to the common Islamic culture and civilization basin reveal the vocabulary of this area and take the role of transferring the international culture. In this study, firstly it has been given information about the texts of Turkish commentary that based on language and literature in Ottoman era. And then it can be seen from the in terms of lexicology to contemporary dictionary studies in the necessity of making more use of these texts and re-meaning the words of the Turkish poetry vocabulary of Ottoman era by using the texts of Arabic and Persian two commentary texts.

Keywords: Turkish language, lexicology, explanation, Ottoman era

1. Giriş

Klasik Türk edebiyatı sahasında başlangıçtan günümüze kadar yapılan akademik çalışmaların kahir ekseriyeti manzum metinlerden hareketle teşekkül etmiştir. Bu çalışmaların önemli bir kısmı da metin neşri ve tahlili üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak son yıllarda metinlerin muhtevasına daha fazla nüfuz edebilme ve bu metinleri daha doğru anlayabilme çabaları artmış ve bu noktada bir metnin başka bir metinle açıklanması olarak da tabir edilen çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Klasik Türk edebiyatı mensur metinleri de bu çalışmalarda önemli bir rol üstlenmiştir.¹ Bu bağlamda mensur metinlerle ilgili yapılan akademik çalışmaların sayısı arttıkça mensur metinler içerisinde önemli bir yekûn teşkil eden şerh metinleri ile ilgili çalışmalar da hız kazanmıştır. Bu konuda yapılan çalışmaların günümüzde geldiği nokta, şerhe dair teorik bilgileri öğrenmenin çok ötesine geçerek ilgililere konuyu birçok yönden değerlendirebilme imkânı sunmaktadır. Söz konusu çalışmalar; şerhlerin sadece eski eserlerin açıklanmasından ibaret metinler olmadığını bilakis eleştirel bir bakış açısı ortaya koyan, öğretici yönüyle ön plana çıkan, bilgi, birikim ve kültür aktarımında çeşitli görevler üstlenen metinler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmada da şerhlerin farklı bir yönüne dikkat çekilerek sözlük bilim ve sözlükçülük açısından Osmanlı dönemi klasik şerh metinlerinin kaynak olabileceği ve ilgili alt disiplinlerin şerh metinlerinden istifade etmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.²

Şerh, anadilde ya da yabancı dilde yazılmış bir metni açıklama ve yorumlama çabası ve bu çaba sonucunda ortaya çıkan eser olarak kısaca tanımlanabilir. Şerh metinleri genel anlamda, tercüme ya da izaha dolayısıyla anlaşılmaya muhtaç ifadelerin varlığından doğmuştur. Osmanlı sahasına ait ilk şerh metinleri ise başta Kuran-ı kerim olmak üzere İslamî eserleri anlama ve açıklama çabalarıyla ortaya çıkmıştır. Zamanla dil, edebiyat, felsefe, tıp, astronomi, hukuk ve matematik alanlarıyla ilgili eserler de şerh edilen metinler arasında yer almıştır. Farklı disiplinlere ait metinler şerh edildiğinde ilgili alanlara dair terimler de şerh metinlerinde yoğun olarak kullanılmış ve farklı alanlara ait sözlük hazırlama konusunda kayda değer bir veri teşkil etmiştir.

Şerhlerin yazılma sebebi, şârihler tarafından genellikle eserin girişinde yer alan sebeb-i teşrih kısımlarında birtakım klişe cümlelerle izah edilmektedir.³ Bununla birlikte klasik şerhlerin amaçları arasında yabancı dil, gramer ve kelime öğretimi ilk sıralarda sayılabilir. Yine bu amaçlar arasında şârihler tarafından açık olarak zikredilmeyen ve belki de hiç amaçlanmayan bir netice de yüzyıllar

¹ Konusu mensur metin olan doktora tezleri üzerine bir değerlendirme için bk. Güleç (2019).

² Günümüzde sözlük bilimi ve sözlükçülük ile ilgili teorik, pratik ve metodolojik içerikli çok sayıda akademik çalışma bulunmaktadır. Bu makale, sözlük bilimin şerh metinlerinden istifadesi ile sınırlandırıldığından sözlük bilimi ile ilgili bilgilere ve kaynaklara çalışmada yer verilmemiştir.

³ Şerhlerin yazılma sebepleri için bk. Yazar (2011: 58-61).

sonra yapılacak olan sözlük ve sözlükçülük çalışmalarına ışık tutabilmek olmuştur.

Şerh faaliyetleri, klasik Türk edebiyatında farklı isimlerle ifade edilmiş ve birçok terim “şerh” anlamında kullanılmıştır. Şerhin önemli bir yönü tercüme ile yakından ilişkili olmasıdır. Klasik Türk edebiyatında, “tercüme” ve “şerh” kavramlarının birbirlerinin yerine kullanılması da sıkça görülen bir durumdur.⁴ Her tercüme, şerh kabul edilemez ancak kaynak metni yabancı dilde olan her şerh, aynı zamanda bir tercümedir. Bu bağlamda şerh metinleri, kaynak metnin aktarımında bir çeşit nüsha çoğaltma vazifesi de üstlenirken eser tercümesi rolüyle medeniyetler arası bilgi ve kültür aktarımı da sağlamaktadır.⁵ Nitekim Kültür ve medeniyetin gerek oluşumu gerekse aktarımında dil, edebiyat ve ortak söz varlığı en önemli unsurlardandır. Elbette bir metnin şerh edilmesi için farklı dilde yazılma zorunluluğu yoktur. Şârihler, anadillerinde kaleme alınmış eserleri de daha anlaşılır hale getirmek için şerh faaliyetlerine girişebilirler. Bu tarz şerhler genellikle mazmun yüklü edebî ya da tasavvufî eserleri açıklamak için yazılır.⁶

2. Sözlük Bilimine Kaynaklık Açısından Şerhler

Sözlükler bir dile ait kelime ve kelime gruplarını tanımlayan, açıklayan ve başka dillerdeki karşılıklarını ifade eden eserlerdir. Bir metnin sözlük bilime kaynaklık etmesi aynı zamanda onun dil, edebiyat, tarih, kültür ve medeniyet başta olmak üzere birçok alana da kaynaklık etmesi anlamına gelir.

Şârihlerin, özellikle yabancı dilde yazılmış bir kaynak metni tercüme ederken tercüme ötesi bir çabaya girişmelerinden hareketle kurdukları metinler, kaynak kelimelerin ne anlama geldiğini tek tek ifade ettiğinden, karşılıklı sözlük mahiyetinde eserlerdir. Özellikle gramer ağırlıklı şerhler bu kapsamda ele alınmalıdır. Türk dili üzerinde, Arapça ve Farsça kelimelerin etkisinin yoğun olduğu dönemi de ifade eden Klasik Osmanlı Türkçesinde, metinlerin ana iskeletini Türkçe-Arapça-Farsça asıllı kelimelerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu kelimelerin önemli bir kısmı Türkçeleşmiştir. Bu durumun zirve örnekleri, yabancı asıllı kelimelerin yine yabancı asıllı kelimelerle üstelik Türkçe bilenler için izah edildiği durumlardır. “*Hevâ* (Ar.), ârzû (Fars.) ma'nâsınadır” (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 281). “*Hil'at* (Ar.) de câme (Fars.) ma'nâsınadır” (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 536) örneklerinde görüldüğü gibi kaynak metinde geçen Arapça *hevâ* ve *hil'at* kelimeleri Farsça asıllı kelimelerle karşılanmaktadır. Bununla birlikte bir kelimenin üç dilden

⁴ Şerh faaliyeti yerine kullanılan kavramlar ve klasik metinlerde tercüme-şerh ilişkisi için bk. Yazar (2011: 15, 56).

⁵ Milletler ve medeniyetler arasında bilgi ve kültür aktarımında tercümenin rolü için bk. Gutas (2011).

⁶ Tasavvufî şiir şerhleri için bk. Ceylan (2000).

gelen anlamdaşlarıyla izah edildiği örnekler de çokça görülmektedir.⁷ “Terâne (Fars.), ırlama (Türk.) ya’nî nağme (Ar.) ve sürûd (Fars.) ma’nâsınadır” (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 195) örneği bu durumu özetler niteliktedir.

Müşterek dil, kültür ve medeniyet unsurlarının yoğun görüldüğü milletler tarafından kabul görmüş eserlerden hareketle kurulan dil yaklaşımı şerh metinleri, sözlükçülükle ilgili katkıların ötesinde, kültür unsurlarını tespit etme açısından da yazıldığı döneme ışık tutan bir kaynak niteliği taşımaktadır. Nur Doğan (1995:70) bu durumu: “Bu bakımdan metin şerhleri edebiyat ve kültür tarihimiz için oldukça zengin malzeme ile dolu olup büyük oranda kaynak değeri taşımaktadırlar” cümlesiyle ifade eder. Bu anlamda oldukça zengin olan söz konusu metinlere, sözlük bilimin istifadesi açısından yaklaşıldığında birçok öz Türkçe ve Türkçeleşmiş kelime örneği çıkarmak mümkündür. Nitekim klasik şerh edebiyatına kaynaklık eden eserlerin⁸ daha çok Arapça ve Farsça olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Arapça ve Farsça etkisi nedeniyle Türkçeleşmiş söz varlığının bu eserlerdeki yoğunluğu, beklenen bir durumdur. Kelime açıklama temeli üzerine kurulmuş dil ve edebiyat merkezli bu şerh çalışmaları, özellikle XVI-XIX. yüzyıllar arasında yoğunlaşmaktadır.

Şerhler, hangi amaçla ve ne kapsamda kaleme alınmış olursa olsun hedef dil Türkçe olduğundan ortaya çıkan metin, kelimelerin yazıldığı ve şerh edildiği yüzyıllardaki kimliklerini göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Nitekim şerh metinlerinin bir özelliği de yüzyıllarca farklı anlamlarda kullanılmış kelimelerin tarihî seyrini ve unutulmuş anlamlarını tespit etme açısından birinci dereceden kaynak olmalarıdır. Buna binaen şerhlerin, kapsamlı bir tarihî, ansiklopedik ya da misalli Türkiye Türkçesi sözlüğü hazırlanmasına katkı sağlayacak eserler olduğunu söylemek mümkündür.

2.1. Kaybolan tarihî ve kültürel bilgi hazinesinin tespiti

Şerhler, tarihî ve kültürel geçmişin tespiti açısından da kaynak niteliği taşıyan metinlerdir. Bu bağlamda söz konusu şerh metinlerinden olan *Hediyetü'l-İrfân Der-Şerh-i Bahâristân*'dan⁹ alınan bazı örnekler aşağıda verilmiştir. Dönemin yaşayışına ışık tutan ve kaybolan bilgi hazinemizi tekrar kazandıracak nitelikteki bu örneklerden hareketle; Dağ eşeğinin (gûr) Acemler arasında makbul bir av hayvanı olduğu; Osmanlı Sarayı Harem görevlilerinden bir gruba mahsus olan leked-küblük denen bir mesleğin varlığı; 21 Marta denk gelen Nevruz'a “Kızıl Yumurta” adı verildiği; XIX. yüzyıl İstanbul’unda kelepçe olarak adlandırılan bir ekmek çeşidi bulunduğu; alındaki saçın (turre) Kürtler ve bazı Araplara ait bir âdet olduğu; saç örgüsünün (gîsû) XIX. yüzyılda İstanbul’da şeyhlik alameti iken aynı yıllarda Acemlerde seyyidlik alameti

⁷ Bir kelimenin farklı asıllı dillerden gelen kelimelerle izah edildiği örnekler için bk. Durmuş (2018: 46-49)

⁸ Klasik şerh edebiyatı literatürü için bk. Yılmaz (2007).

⁹ Mehmed Şâkir Efendi (1764-1836) tarafından XIX. yüzyılda kaleme alınan, kaynak metni Farsça olan Bahâristân'ın şerhidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş (2018).

olduğu; İstanbul'daki seyyidlik alametinin ise yeşil hurka olduğu; Türk kelimesinin farklı dönemlerde Tatar ve sevgili anlamlarında da kullanıldığı; bir çalgı aleti olan udun XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı Coğrafyasında kullanımının bırakıldığı; yine aynı yüzyılda kākum kürkünün ve eksün kumaşının makbul olduğu gibi özgün bilgilere ulaşmak mümkündür.

(Kaynak Metnin Yüzyılı: XV, Şerhin Yüzyılı: XIX)

- Gûr (Fars.) *Gûr*, kâf-ı 'Acemin zammıyla dağ eşiği demektir ki beyne'l-A'câm makbûl-ı sayddır (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 81).
- Leked-kûb (Fars.) *Leked-kûb*, tekme vurucu yâhûd tabanca ya'nî silî vurucu demektir. Bu dahi bir san'attır ki hâdimân-ı Harem-i Hümâyun'a mahsûstur ki onlar tavâşî ve zengilerdir. Beynlerinde kaplama ve tabanca itlâk ederler ki bir âdeme vursa elbette düşer (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 132).
- Nevrûz (Fars.) *Nevrûz*, fî zamâninâ hâzâ martın yirmi birinci günü olur ki kızıl yumurta derler (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 198).
- Kurs (Ar.) *Kurs*, kafın zammıyla bir nev' ekmektir ki kelepçe ta'bîr olur (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 241).
- Turre (Ar.) *Turre*, alında olan saça derler ki hâlen Ekrâdda ve ba'z-ı 'Urbânda 'âdetdir (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 291).
- Gîsû (Fars.) *Gîsû*, saç beliği ki bu havâlîde meşâyıh tarîkinde nümâyândır. A'câmda 'alâmet-i siyâdetmiş, burada destâr-ı hadr olduğu gibi (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 387).
- Türk (Türk.) *Türk*, Tatar demektir. (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 397).
Türk, mahbûb demektir (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 486).
- Ûd (Ar.) *Ûd*, 'Acemânî bir sâzdır ki tanbûra müşâbih lâkin teknesi kebir olur. Bu diyârlarda metrûktür (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 457).
- Kākum (Fars.) *Kākum*, ma'rûf; bir beyâz hayvândır, derisi makbûl kürktür (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 522).
- Eksûn (Fars.) *Eksûn*, feth-i hemze ile ve sükûn-ı kâf ile bir 'Acemânî kumâştır ki gâyet makbûldür, atlas envâ'ından (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 537).

2.2. Anlamlar arasındaki farkların tespiti

Şerh metinlerinin dikkat çekici bir yönü de bugün eş anlamlı muamelesi gören kelimeler arasındaki ince ayrımları vurguluyor olmasıdır. Farklı sahalara ait şerh metinleri bu bakış açısıyla incelendiğinde ortaya çıkacak örneklerin, farklar sözlüğü hazırlama konusunda önemli bir veri teşkil edeceği de düşünülebilir. Nitekim Türkçenin farklar sözlüğüne olan ihtiyacı da her geçen gün artmaktadır. *Şerh-i Kelimât-ı Çehâr Yâr-ı Güzîn'*den¹⁰ seçilen aşağıdaki kelimeler bu tespit özetler niteliktedir:

(Kaynak Metnin Yüzyılı: VII, Şerhin Yüzyılı: XVI)

Hemm- Hüzün- Gam (Ar.)	<i>Hemm</i> ve <i>gam</i> ve <i>hüzn</i> , bi-hasebî'l-lügat mürâdiflerdür ammâ bi-hasebî'l-'örf fark budur ki: <i>Hüzn</i> , zamân-ı mâzide fevt olan içündür. <i>Hemm</i> , zamân-ı müstakbelde fevt olmak ihtimâli içündür. <i>Gam</i> , bu ikisinden e'ammdur (109a).
Kerîm- Sahî (Ar.)	Kerîm ile sahî beyninde fark: Kerîm, mâlını kendüye lâzım iken nefesine sarf itmeyüp gayra i'tâ idendür. Sahî, nefsinden fazla olanı gayra i'tâ idendür. Bu takdîr üzere kerem sehâdan efdal olur (160b).
Verâ- Takovâ (Ar.)	<i>Vera'</i> ile <i>takovâ</i> , bi-hasebî'l-lügat mürâdiflerdür ammâ bi-hasebî'l-isti'mâl beynehümâda fark budur ki: <i>Takovâ</i> , harâmdan ihtirâzdur. <i>Vera'</i> , şübhe-i harâmdan ihtirâzdur (161b).
Libas- Sevb (Ar.)	Kesrile <i>libâs</i> , şol sevbdür ki bedende ola. <i>Sevb</i> bundan e'ammdur. <i>Zîrâ</i> sandukda hıfz olunana sevb dirler; libâs dimezler (162b).
Gazab- Gayz (Ar.)	Ba'z-ı ehl-i lügat katında <i>gayz</i> ve <i>gazab</i> mürâdiflerdür ammâ cumhûr katında beynehümâda 'umûm husûs mutlak vardır. Her <i>gayz</i> <i>gazab</i> dur bi'l-akis. <i>Zîrâ</i> bunlar katında <i>gayz</i> , eşedd-i <i>gazab</i> dur (171a).

2.3. Kelimelerin tarihî seyrinin tespiti

Şerh metinlerinde yer alan kelimelerden, kullanıldıkları yüzyıl bağlamında anlam incelikleri vurgulanarak çıkarılan sonuçlar karşılaştırmalı olarak işlendiğinde kelimelerin tarihî seyrini görebilme imkânı ortaya çıkmaktadır. Örneğin; XVI. yüzyıl şârihi olan Mustafa b. Mehmed Kastamonî *Şerh-i Kelimât-ı Çehâr Yâr-ı Güzîn'*de, libâs/elbise ile sevb/esvâb arasındaki detaya "Libâs şol

¹⁰ Mustafa b. Mehmed Kastamonî (Hâceğîzâde Mustafa Efendi) (ö. 1590) tarafından, dört halifenin sözlerini şerh etmek amacıyla XVI. yüzyılda kaleme alınan, kaynak metni Arapça olan bir eserdir. Bu eserden alınan örneklerde eserin Süleymaniye Kütüphanesi A. Tekelioğlu Koleksiyonu'nda 07 Tekeli 425 numarada, "*Terceme-i Sad Kelîmet-ı Çaharyar-ı Güzîn'*" adıyla kayıtlı yazması esas alınmış ve varak numaraları parantez içerisinde ifade edilmiştir. Eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş (2014).

sevbdür ki bedende ola. Sevb bundan e'amdur. Zîrâ sandukda hıfz olunana sevb dirler libâs dimezler" (162b) cümleleriyle dikkat çekerek *sevb/esvâb* için sandıkta durma şartını zikrederken bedende duran giysiye de *libâs* dendiğini vurgular. XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başları dil ve kültür özelliklerini yansıtan *Hediyetü'l-İrfân Der-Şerh-i Bahâristân'* da yer alan: "Câme, mutlak sebbe itlâk olunur" (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 200). "Her ne kadar ona gayrı, türlü câme giydirirler ya'nî ona herkes bir türlü câme-i rengin giydirmeye sa'y ederler ve ilbâs ederler... Kisvet: Tâ, üslûb-ı A'câm üzere tavîl kitâbet olunur, câme ma'nâsınadır..." (Mehmed Şâkir Efendi 1836: 536) gibi İfadelerde ise *câme*, *kisvet*, *sevb* ve *hil'at* kelimeleri, aralarında bir ayırım vurgulanmaksızın kullanılmıştır. Bu durum, üç asırlık bir dönem sonrasında *sevb/esvâb* kelimesinin anlamındaki ince ayırımın kullanılmadığı örneklerden birini teşkil ederken günümüzde de benzer inceliklere dikkat edilmediğini hatırlatmaktadır.

2.4. Arkaik kelimeler ve güncel kelime türetme çalışmalarına katkı

Şerh metinlerinden istifadenin gerekliliği noktasında bir diğer husus, söz konusu metinlerde günümüz kelime türetme çalışmalarına yol gösterebilecek kelimeler bulunmasıdır. Bu bağlamda, 2020 yılından 225 yıl öncesine gidildiğinde dönemin İstanbul'unda Mehmed Şâkir Efendi tarafından kullanılan:

"Zîb, zâ'-i mu'cemenin kesriyle *yaraşıklık* ma'nâsına... kitâbı ne gûne tezyîn edeyim tâ ki onu taleb edicilerin gözüne zîb ü zîneti arta ya'nî *yaraşıklık* ziyâde ola (1836: 21), Hâdiye, ...nağme ile deve *sürücü* demektir (1836: 21), Kâm-rân, vasf-ı terkîbîdir, murâd *sürücü* demektir (1836: 414), Şer-mende, *utangan* ya'nî hacil demektir (1836: 45), Mihmân, müsâfir ma'nâsınadır ya'nî *konuk* (1836: 64), Nâ-dâr: Nâ, edât-ı tavsîf-i nefy; dâr, emr-i hâzır silkinde sıfattır. Bi-hasebi'l-lüga ma'nâsı *tutmayıcı* demektir ammâ fakîrde isti'mâl olunur (1836: 98), Hırka-dûz, vasf-ı terkîbî, hırka *dikici* demektir... Sûfî ki hırka *dikicilik* ile bâzârı vardır (1836: 112), Mütegayyir, tefa'ul bâbından ism-i fâ'ildir *bozulucu* demektir (1836: 152), Kifâf-ı ma'âş, iyi ma'îşet demektir; Türkçe *geçinecek* demektir (1836: 166), Hedef, fethateyn ile ok nişânına derler ki Türkîde *pota* demekle ta'bir olunur (1836: 206), Nigâhbân, *gözetici* demektir ya'nî *bekçi* (1836: 241), Muganniye, ism-i fâ'il, müfred, müennes, tegannî edici demektir ya'nî *ırlayıcı*, hânende demekle ta'bir olunur (1836: 244), Gürîht, *kaçgın* demektir... *Kaçgın* bir âdemim ki hasımlarımdan korkarım (1836: 257-258), Hem-hâne, *evdeş* ve hem-bezm demektir (1836: 337), Hem-hâbe, *yataktaş* demektir (1836: 337), Düzdîde, *uğrulayan* demektir... Her o kimse ki *uğrulayan*, âdemin sırrına muttali' ola, ona hırsız demek lâyük ve şâyândır (1836: 359), Gerdân, sıfat-ı müşebbehe, *dönege* demektir... âsmân, *dönege* ya'nî müteharriktir (1836: 522), Cihân-gird, vasf-ı terkîbîdir cihânı devr edici, *dolanıcı* demektir, seyyâh ma'nâsına (1836: 558), Refâkat masdardır, *ayaktaşlık* ma'nâsına (1836: 571), Enbân, *dağarcık* ma'nâsınadır (1836: 586), Tab'-azmâyî, vasf-ı terkîbîdir; tabi'at *sınayıcı* demektir (1836: 603)" gibi ifadelerde çok sayıda öz Türkçe kelimeye rastlanmaktadır.

Örneklere bakıldığında günümüzde kelime türetme çalışmaları kapsamında önerilen ve zaman zaman bilimsellikten uzak bazı eleştirilere maruz kalan kelimelerin benzerlerinin iki yüzyıl önce de kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimelerin bazıları değişmeden, bazıları ise ufak değişikliklerle günümüze ulaşmışken azımsanamayacak bir kısmı da kullanımdan kalkmıştır. Arkaik kategorisinde yer alan söz konusu kelimelerin, günümüzde kelime türetme bağlamında değerlendirilebilecek ya da kullanımı önerilebilecek durumda olduğu da anlaşılmaktadır. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında, yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar üretme ve önerme süreçlerinde klasik şerh metinlerinden istifade etmenin faydalı olacağı düşünülebilir.

2.5. Tercümelere eşdeğerlilik ve istimal manasının kullanımını teşvik

Şerh metinlerindeki bir özellik de kelimelerin sözlük anlamı verildikten sonra istimalinin izah edilmesidir. Bu durum, hedef dildeki kaynak kelimeye sadık kalındığı takdirde tercümenin başarısız olma ihtimali ortaya çıkınca kullanılan mecburi bir tercüme tekniğidir. Bir başka ifadeyle mütercim ya da şârihin kaynak dilde ifade edileni doğru ve etkili şekilde hedef dile aktarma çabasının bir sonucudur. Modern çeviri çalışmalarında eşdeğerlilik¹¹ kavramı ile karşılanan bu teknik klasik tercümelere olduğu gibi klasik şerh metinlerinde de kullanılmıştır. Böyle durumlarda kelimelerin sözlük anlamı yerine, kullanımdaki anlamı demek olan istimali esas alınır. Mehmed Şâkir Efendi (1764-1836): “Bu beytte nâm’ı, ma’nâ-yı aslîsinde isti’mâl eden, tekellüfe düşüp nâm alamamış” sözleriyle, Farsça bir kelimeyi aslî anlamında tercüme eden Şem’î’yi (ö. 1011/1602-1603) eleştirmektedir (1836: 26). Bir başka örnekte: “Bikûft, bâ’-i te’kîd ile ve kâf-ı ‘Arabla kaktı demektir; isti’mâlimizde çaldı demekle ta’bîr olunur” (1836: 286) açıklamasını yapan Mehmed Şâkir Efendi kaynak metinde dövmek, ezmek, kakmak anlamlarında kullanılan fiili, hedef dildeki en uygun karşılığı kullanarak “çalmak” fiili ile karşılamış ve tercümede “kapıyı çaldı” ifadesini tercih etmiştir. Bu farkındalığın bir adım ötesi atasözü ve deyimlerde karşımıza çıkmaktadır. Mehmed Şâkir Efendi tercümeyle sadece dilin çözümlenmesi olarak görmediğinden kaynak dildeki atasözü ve deyimleri anlam bakımından hedef dildeki eşdeğer atasözü ve deyimlerle karşılamıştır. “Be-cân âmede’em: Bâ, harf-i sîla; cânâ gelmişim demektir ammâ bu kelâm meşakkat çektim ve muztarib oldum diyecek mahalde isti’mâl olunur. Nitekim Türkîde cânîma kâr eyledi ve cânım çıktı derler” (1836: 332) örneğinde olduğu gibi kaynak dildeki “Be-cân âmede’em” deyimini “cana gelmişim” şeklinde tercüme edildiğinde kaynak metnin manası öleceğinden şârih tarafından hedef dildeki eşdeğeri kullanılarak “canım çıktı” şeklinde karşılanmıştır. Bu durum, yaygın olarak bilinen ve kullanılan ifadelerin tercümesinde sıradan bir teknik olarak düşünülmeyle birlikte, sözlüklere girmemiş ancak halk arasında kullanılan ifadelerin tespiti açısından önem arz etmektedir. Örneğin, Mehmed Şâkir Efendi bir hikâye şerhinde: “Ru’ûnet, salaklık ma’nâsınadır. Şârih merhûm

¹¹ Çeviride eşdeğerlilik kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Eker (2015: 43-46).

(Şem'î) tekebbür ma'nâsına almış. Gerçi tetebbu' ettiğimiz lügatte bu ma'nâ yoktur lâkin 'âmme-i nâsın beyninde bu ma'nâ şâyi'dir" (1836: 233-234) demektedir. Hikâye muhtaçlara yardımla alakalıdır. Bir cömerde, fakirlere yardım ettiğinde kendisinde bir ru'ûnet (salaklık ya da tekebbür) hissi olup olmadığı sorulmaktadır. Mehmed Şâkir Efendi, ru'ûnet kelimesinin sözlükte, tekebbür anlamında olmasa da halk arasında yaygın olarak bu anlamda kullanıldığını ve kendisinden önce aynı metni şerh eden Şem'î'nin de tekebbür anlamını tercih ettiğini ifade etmektedir. Böylelikle bir kelimenin sözlüklerde yer almayan ancak halk arasında bilinen bir anlamı, şârih tarafından ortaya konurken önemli bir tercüme hatasının da önüne geçilmektedir.

3. Sonuç

Bu çalışmada öncelikle şerh metinlerinin önemi, ortaya çıkışı, amaçları ve kapsamı hakkında kısaca bilgi verilerek söz konusu metinlerin dil, edebiyat ve kültür dünyamız için bir kaynak niteliği taşıdığı ifade edilmiştir. Bu noktadan hareketle kelimelerin, oluşumundan günümüze kadar geçirdiği süreçte, uğradığı biçimsel ve anlamsal değişimler ile anlam inceliklerini tespit etme açısından, şerh metinlerinin birinci dereceden kaynak niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

Genellikle şârihler bilgi, birikim ve şahsi yorumlarını şerhe yansıtarken o günün dilini ve kültürünü de dolaylı olarak yansıtmaktadırlar. Şârihlerin bu çabasını dikkate almak, günümüz şerh faaliyetlerinde ve metin çözümlemelerinde kilit rol üstlenebilir. Özellikle klasik Türk şiiri kelime kadrosunda yer alan kelimelerin, ortaya çıkan anlam incelikleri ışığında yeniden yorumlanması manzum eserlerin daha isabetli bir şekilde değerlendirilmesini sağlayacaktır. Bu nokta, klasik Türk şiirini doğru anlama ve anlamlandırmada büyük bir öneme sahiptir.¹²

Konuya sözlük bilimi açısından yaklaşıldığında ise hem yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar bulma hem terimler sözlüğü, karşılıklı sözlük, farklar sözlüğü, tarama sözlüğü, ağızlar sözlüğü, arkaik kelimeler sözlüğü, atasözleri ve deyimler sözlüğü; ansiklopedik, misalli ve tarihî sözlük hazırlama gibi farklı sözlük çalışmalarında şerh metinlerinden daha fazla istifade edilmesinin bir gereklilik olduğu görülmektedir.

Günümüzde, derleme ya da tarama sözlüğüne katkılar şeklinde hazırlanan bazı çalışmalar sözlük verilerini sürekli güncelleştirerek artırmaktadır. Bu bağlamda gerek şerh metinleri gerekse Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış farklı türde mensur ve manzum eserlerle ilgili yapılacak akademik çalışmalarda, sözlük bilimciler için metin tarama kolaylığı sağlayacağı da göz önünde bulundurularak, ilgili başlıklar altında sözlük ve sözcük önerileri yapılması

¹² Klasik Türk şiirini anlamada Türkçe Şerh metinlerinin rolü hakkında bk. Yılmaz (2018).

sözlük verilerinin güncellenmesi ve geliştirilmesi anlamında önem arz etmektedir.

Bilgilendirme: Çalışmada çıkar çatışması yoktur.

4. Kaynaklar

- Ceylan, Ö. (2000). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Durmuş, E. (2018). Mehmed Şakir Efendi, Hediye-tü'l-İrfân Der-Şerh-i Bahâristân (İnceleme-Metin). İstanbul Medeniyet Üniversitesi SBE. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul.
- Durmuş, E. (2014). Şerh-i Kelimât-ı Çehâr Yâr-ı Güzîn. Sakarya Üniversitesi SBE. *Yayımlanmamış YLT*. Sakarya.
- Eker, Ü. (2015). *Lehçe İçi Aktarma Yöntemleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Gutas, D. (2011). *Yunanca Düşünce Araçça Kültür*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Güleç, İ. (2019) Konusu Mensur Metin Olan Doktora Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 22, 307-330.
- Mustafa b. Mehmed Kastamonî (Hâcegîzâde Mustafa Efendi). *Terceme-i Sad Kelîmet-ı Çaharyar-ı Güzîn (Şerh-i Kelimât-ı Çehâr Yâr-ı Güzîn)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. A. Tekelioğlu, 07 Tekeli 425.
- Mehmed Şâkir Efendi. (1836). *Hediye-tü'l-İrfân Der-Şerh-i Bahâristân*. İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire.
- Nur Doğan, M. (1995). Metin Şerhi Üzerine. *Yedi İklim*. 9.63, 70-74.
- Yazar, S. (2011). Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği. İstanbul Üniversitesi SBE. *Yayımlanmamış DT*. İstanbul.
- Yılmaz, O. (2007). Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 5.9, 271-304.
- Yılmaz, O. (2018). Şerhin Metninden Metnin Şerhine: Türkçe Şerhlerden Hareketle Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyasına Katkılar I. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*. Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan Özel Sayısı. 4, 264-273.